

ՕՐՈՒՍՆ ԳԻՐՔԵՐ - ԳՐԱԽՕՍԱԿԱՆՆԵՐ LES LIVRES DU JOUR - RECENSIONS

ԳՐԻԳՈՐ ՄԱԳԻՍՏՐՈՍ ՊԱՅԼԱՒՈՒՆԻ

ԵՒ ՅԱՐԱԿԻՑ ՀԱՐՑԵՐ

(ՄԵՆԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ՄԸ ԱՌԻԹՈՎ)

Միջնադարեան մեր մշակոյթի պատմութեամբ զբաղող մասնագէտներու համար մեծ ուրախութիւն է առաջին անգամ գիտական շրջանառութեան մէջ դրուած տեսնել ԺԱ. դարու հայ մեծանուն իշխան, մտաւորական եւ միակ աշխարհական փիլիսոփայն՝ Գրիգոր Մաղիստրոս Պաշլաուռնիի «Մեկնութիւն քերականի» գործին բնագիրը (ԺԱ. դար), հրատարակուած Լ. Պաշեբեանի կողմէ, որուն կցած է նաեւ իր կողմէ պատրաստուած հետազոտական ծաւալուն ուսումնասիրութիւն մը՝ որ կը հայի Գր. Մաղիստրոսի կեանքին ու գործունէութեան, անոր քաղաքական, վարչական ծառայութիւններուն, ազգային դաշակարական եւ ուսումնական հայեացքներուն՝:

Լ. Պաշեբեան ծանօթ անուն մըն է գիտահետազոտական իր ուսումնասիրութիւններով եւ հրատարակութիւններով. բոլորն ալ՝ ընդհանրապէս, առնչուած միջնադարեան մեր կրօնական-կրթական քարոզչի կեդրոններու ուսումնագիտական գործունէութիւններուն, անոնց ուսումնական մակարդակին, դասընթացքներուն, կիրարկուած դասագրքերուն, «գրչութեան արուեստ»ի կամ «քերականական» (= ուղղագրական) արուեստ»ին շուրջ, որոնց ցանկի մասին՝ Կարօէ այս առիթով զադափար մը կազմել:

ա. Գրչութեան արուեստի լեզուական – քերականական տեսութիւնը միջնադարեան Հայաստանում, Երեւան, 1962.

բ. ԵՍԱՅԻ ՆՁԵՑԻ, Վերլուծութիւն քերականութեան, Երեւան, 1966.

գ. ՎԱՐԴԱՆ ԱՐԵՒԵԼՑԻ, Մեկնութիւն քերականի, Երեւան, 1972.

1. ԳՐԻԳՈՐ ՊԱՅԼԱՒՈՒՆԻ ՄԱԳԻՍՏՐՈՍ, Մեկնութիւն քերականի, բնագիրը քննական հրատարակութիւն եւ աշխատասիրութիւն՝ Փրոֆ. Լ. Պաշեբեանի, Լոս Անճելըս, 1987. ուսումնասիրութիւն՝ էջ 19-352. քննական բնագիր՝ էջ 357-467. անգլերէն լեզուով ամփոփում՝ էջ 465-488. անձնանուններու, տեղանուններու եւ օգտագործուած նիւթերու ցանկ՝ էջ 489-494:

- դ. Գլաճորի համալսարանը հայ մանկավարժական մոֆի զարգացման մէջ (ԺԳ-ԺԻ դար), Երեւան, 1973.
- ե. ԱՌԱՔԵԼ ՍԻՒՆԵՑԻ, Յաղագս փրականութեան, Լոս Անճելէս, 1982.
- զ. ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ԵՐԶՆԿԱՅԻ, Հաւաքումն մեկնութեան փրականի, Լոս Անճելէս, 1983.
- է. ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ԾՈՐԾՈՐԵՑԻ, Համառոտ տեսութիւն փրականի, Լոս Անճելէս, 1984:

Ութը հրատարակութիւն: Այս երեւոյթը կը փաստէ եւ կ'ընդգծէ, անշուշտ, թէ իմացերեանի կեանքին վրայ ծանր՝ քայքայ դնահատեղի ծրագիր մը իշխած է. այսինքն՝ առաջ միջին դարու հայ քրականութեան մեկնիչներու համապարփակ խօսքը, կշիռը, ծրագիրը: Յիշուած բոլոր աշխատութիւնները շատ լուրջ յանձնառութիւն մը կը փաստեն հեղինակին կողմէ. իսկ կատարուածը մասնագիտական գործ է, ամէնէն առաջ, եւ կարեւոր ալ չէ պիտոյալ թէ այսօր քանի՞ հոգի պիտի կարդայ ու զննհատէ անոր գործը. էականը՝ փաստն է Քմիշ-նադարեան հայ մտաւարականութեան մը կարծի ու գիտակից գոյութեան եւ հայ սիրոյ գոյութեան յանրաճանաչումը հանդէպ իմացական, ուսումնական-կրթական կեանքին եւ արժէքներուն»:

Գր. Մագիստրոսի նուիրուած լատինական-պատմական այս ուսումնասիրութեան պէտք է ընծայուի կարեւորութիւն, որովհետեւ իբրեւ արդային, ընկերային, դատարարական-ուսուցչական եւ մտայնական մթնոլորտ, Մագիստրոսի կեանքին եւ գործունէութեան մէջէն, գոնէ հիմնականօրէն դուրս կը բերուի միջին դարու հայ մշտնջին եւ հայ հոգեբանութեան մէկ պատկերը (թէեւ իմացերեանի այս գործը շատ ծաւալուն է, յաճախ նիւթը երկարած, տեղ-տեղ դժար-լիօրէն ծանրաբեռնուած հակաճառական ուժեղ եւ անյարմար սրբութիւններով կամ անտեղի բանաձեւումներով՝ նետուած այս կամ այն հայրենի գրիչներու անունին. ինչ որ սակայն կը նաեմացնէ կատարուած գործին արագնայութիւնը եւ վարկը...):

Հատորին մէջ պարփակուած նիւթերու շահեկանութիւնը նկատի առնելով, դուրս կ'ուզենք զալ զբախօսականի մը սահմաններէն, աւելցնելու համար քանի մը կարեւոր անդարդարձումներ, նկատողութիւններ, յաւելեալ ճշտումներ՝ միշտ ալ ներկայացուած եւ յարակից նիւթերու առընդութեամբ:

Ա. ԲՆՈՒԹԱԳՐՈՒՄ ԳՐ. ՄԱԳԻՍՏՐՈՍԻ

Գր. Մագիստրոս (985/990-1058), Պահլավունի ցարտուն իշխանի եւ հայ զինուորական ղեկանապետի հանգամանքի կողքին, կը բնո-

րոշուի յատկապէս աշխարհական անձնաւորութիւն մը, որ ստացած էր փայլուն վերթութիւնն եւ գիտական-մտաւորական ընդարձակ պաշար՝ այսինքն՝ ըլլալով բազմակողմանի գիտելիքներու տէր, քաջատեղեակ նաեւ կրօնական եւ «աշխարհիկ գիտութիւններու» հաւասարապէս, դարձաւ տեսաբան, քարձր դաստիարակ, բանաստեղծական յատկութիւններով օժտուած, թարգմանիչ, քերականագէտ, ակնառու դադափարաբան հայ ազգային ինքնութեան եւ հաւատքին... ու թերեւս՝ հայ վրօնական մշակոյթի ամենաբնորոշ աշխարհիկ ներկայացուցիչը ԺԱ. Վարաշըջանին:

Իբր գիտակից մտաւորական, ազգային վարկի մը խոր գիտակցութեան տէր անձ, Ժաւաից ուսումնադիտական լուսաւորող աշխատանք, հիմնելով, կառուցանելով կամ նորոգելով վանքեր, եկեղեցիներ, մատուռներ եւ ուսումնական շարժումներ, յորդորելով ու նըպաստելով մտաւոր գիտութեան ընկալումին եւ տարածումին: Կը գտնուինք՝ իր ժամանակի ողին ամբողջութեամբ ըմբռնած մարդու մը գիմաց, որ լուրջ, խմաստուն խօսք ունի ըսելիք՝ կեանքի, ընկերութեան եւ հայութեան վիճակներէ մասին: Մինչեւ իսկ, իր նսմակներէն մէկուն մէջ, կը մանրամասնէ ա՛յն հիմնական նիւթերուցանկը, որոնք, իր մասծողութեամբ, անհրաժեշտօրէն պէտք է դասաւանդուին կրթանոցներուն մէջ²:

Իր աշակերտներէն՝ Բարսեղի ուղղած նամակին մէջ (թիւ ԽԵ.), ի՛ր իսկ մասին կը վկայէ թէ՛ երբեք դադրած չէ կարգալէ եւ թարգմանելէ: Մէկ փոքրէ հետամուտ եղած է հաւաքելու հայերէն բոլոր այն ձեռագիր-գիրքերը, որոնք կրնային գիտական (թուաբանական, երաժշտական, երկրաչափական եւ աստղագիտական) կամ փիլիսոփայական արժէք ունենալ ուսումնական-գիտական-ուսուցողական աշխատանքի համար, միւս կողմէ պըտղած է նաեւ գիտական լուրջ աշխատանքներով՝ հայերէնի վերածելով հին յունական փիլիսոփաներու գործերէն շատեր (Պղատոն, Արիստոտէլ, Փլինոս, Եւկլիտէս ևն.), հմտ. նամակ թիւ ԻԱ., էջ 66): Փաստ՝ որ Գ. Մագիստրոս, ըլլալով անշուշտ հմուտ՝ կրօնական-աստուածաբանական նիւթերու եւ նոյնիսկ որոշ քանակէր-պատմագէտներու համաձայն թոնդրակից (Թոնդրակիցիներու զէմ իր անդրդուելի ծառացումին «կրօնամոլ»՝ եղած է իր ժամանակին յառաջապահ եւ մտքի բացարդիկ անհատականութիւններէն մէկը, որ շեշտած է՝ ո՛չ միայն կենսական պահանջը ուսումին, այլ ալ ուսումի շրջագիծին մէջ առնել ու վերարկել նաեւ «արտաքին» կոչուած գիտութիւնները: Գ. Մագիստրոս եղած է քարձրագոյն սպորոց-ճեմարանի կամ սլաւնթացի հիմնադիր

2. Հմտ. ԳՐԻԳՈՐ ՄԱԳԻՍՏՐՈՍԻ ԹՂԵՐԸ, հրտ. Կոստանեանց Կ., բնագիր եւ քննական յառաջաբան, սոպ. Աղէքսանդրապօլ, 1910, նամակ թիւ ԽԵ. էջ 105:

ու դասախոս՝ Սանահինի վանքին մէջ, զգալի հետք ու դրոշմ ձգելով միջնադարեան մեր մշակոյթի պատմութեան մէջ³ :

Բ. — ԼԵԶՈՒԱԳԻՏՈՒԹԵԱՆ ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՈՒՂԻՆ

Մանօթ է, որ Ժ-ԺԱ դարերու ժամանակաշրջանին, Հայաստան ապրած է իր տնտեսական փարթամութեան վերելքը : Հիմնական փոփոխութիւններ տեղի ունեցած են ընկերային և տնտեսական գետնի վրայ . ծաղկած են դրակնութիւնը և կերպարուեստը՝ երեւան դալով քանդակագործութեան, մանրանկարչութեան և երաժշտութեան

3. Գր. Մազիստրոս ունեցաւ ճեմարանական և դրական ճոխ դործունէութիւն : Իր նամակները առատ նիւթ կը հայթայթեն այս մասին : Բեղնաւոր շրջանը կը նկատուի 1020-1040/5 : ՄԱՏԹԵՈՍ ՈՒՌՀԱՅԵՑԻՆ կը վկայէ որ «Գրիգոր Պահլաւանի» որդի Վասակայ, էր անպարտելի շմբոխօգ ցնել և զարմանալի էր սա յամենայն պատասխանիսմ ընդդէմ Հռոմոց, այր քաջակիրք և ամենայն հմտութեանց հետեւեալ և բովանդակ ևստեալ սորա ի վերայ ինչ և մոր կտակարանացն Աստուծոյ . և սա ի յամբանմ մտտեր ընդ իմաստաւէրան ի մէջ սրբայն Սնիւայ և խօսէր ընդ վարդապետացն Հռոմոց, և ի կարգի վարդապետացն էր ազգիս Հայոց, ժամանակագրութիւն, Բ. տիպ, վաղարշապատ, 1898, էջ 183 :

Ստոր է որ Սանահինի պէս մշակութային հեղինակաւոր հաստատութեան մը մէջ, Գր. Մազիստրոսի, իր իմացական պատրաստութեամբ, դասաւանդութիւններ կատարած է . հմտ իր Թղթերը, էջ Լ. և 138-146 (նամակ ԿԱ.) : Ինչպէս ծանօթ է, Սանահինի կրօնական-կրթական կեդրոնը, ուրիշ մեծ կեդրոններու կողքին, հարկւրամեակներու քեղուն դործունէութիւն ունեցած է : Դասընթացները, շատ հաւանաբար տեղի կ'ունենային Գր. Մազիստրոսի աշունը կրող «Մագիստրոսի շնորհաբան» կողմէս ղեկեցիկ ու կամաքակալ վառոյթի մէջ, ուր՝ պատերու տակ, քարէ նստարաններ կային և ուր կը դասաւանդուէին ուսումնական նիւթերը :

Կ. Հաֆադարեան կը խորհի թէ այս շէնքը յատուկ նպատակով չէ կառուցուած, այլ «ինքնաբերաբար առաջացել է Աստուածածին և Ամենափրկիչ եկեղեցիներն իրար կողքի, բայց միմեանցից մօտ 4 մետր հեռու շինելու հետեւում» : Փրանց արեւմուտ : Այդ երեսուս է այն քամից, որ այս սրահի համար առանձին պատեր չեն կառուցել, այլ օգտագործել են նրկու նկեղեցիների պատերը, Փրանց կողքին շինելով արմատները, արանց վրայ դրել են սրահի քաղակապ ծածկը... Այս «նիւարանը» երկու եկեղեցիների արանքում արեւելից դէպի արեւմուտք ձգուած մի սրահ է, որի «Մագիստրոսի նստարան» անունը գրաւոր չի յիշատակուած, այլ վանքի միաբաններն այդպէս են կոչել առանձնաբար : Թէեւ իր վրայ կառուցման վերաբերող կամ ա՛յլ բովանդակութեամբ ինք արձանագրութիւն չունի, բայց ամենայն հաւանութեամբ, կառուցուած է ԺԱ դարում : Երաւ կու տայ իր փաստերը . տե՛ս Մամանի վանքը և մեր արձանագրութիւնները, Երեւան, 1957, էջ 20-30 . հմտ. Նանե ՅԱՐՈՒԹԻՆԵԱՆ ԻՍԱՀԱԿ, Սանահին, Թիֆլիս, 1918, էջ 27-28 :

Իր նամակներուն մէջ, Գր. Մազիստրոս զանազան առիթներով, երեք անգամ կը դործածէ «նիւարան» եզրը՝ «ուսումնարան» առումով . հմտ. Նամակ Թիւ ԻԲ., էջ 66-67, Նամակ Թիւ Խ., էջ 97 և Նամակ Թիւ ԾԸ., էջ 132 :

գեղեցիկ նմոշներ: Գ. Նարեկացին կը յայտնէ գրական արուեստի մը անթարգմանելի ողին: Մշակութային համապարփակ շարժումի կեդրոններ կը գառնան Սանահինի, Հաղբատի, Շիրակի, Կամբջաճորի եւն. եւն. սլանական-ուսումնական հաստատութիւնները, ուր փիլիսոփայութիւնը, տրամաբանութիւնը եւ քերականութիւնը՝ սբ. գրային ուսումի կողքին, հիմնական դասընթացներ կը դառնան: Գերականութիւնը կ'ըմբռնուի իբրեւ լեզուադիտութեան եւ «գրչութեան արուեստ» անհրաժեշտ հիմնաքար:

Մատենադրական աշխատանքներով կը սխիւն դրաղիլ նաեւ աշխարհական անձնաւորութիւններ, որոնք ո՛չ միայն նոր շունչ կը փոր-

Պատմական աղբիւրներ կը վկայեն որ թերեւս հիմնադրութեան սկզբնական շրջանին (առաջին յիշատակութիւններ՝ Ժ. դարու առաջին կէսին), եբբ Սանահինի եւ Հաղբատի կրօնական կեդրոնները կը վայելէին Բագրատունի իշխաններու հովանաւորութիւնը, զորք վանքերու մէջ համախմբուած էին շուրջ 500 հոգեւորականներ, ուսումնական անձնաւորութիւններով միաստեղ. հմմտ. ՍՏԵՓԱՆՈՍ ԱՍՈՂԻԿ, Պատմութիւն Տիեզերական, Բ. տիպ, հրտկ. Ս. Մալխասեանց, Ս. Պետերբուրգ, 1885, դլ. Ը., էջ 181:

Սանահինի մէջ դաստանդուած հիմնական դասանիւթերն էին. 1) աստուածաբանութիւն, 2) հոստոբական արժանատի, 3) փիլիսոփայական գիտութիւններ, 4) տոմարադիտութիւն, 5) երաժշտութիւն, 6) գրչութեան արուեստ կամ քերականութիւն, 7) պատմագրութիւն եւն. եւն., հմմտ. ԱԼՊՈՑԱՅԵԱՆ ԱՐ., Պատմութիւն Հայ դպրոցի, հտ. Ա., Գահերէ, 1946, էջ 172-179: Հայ քաղաքի պատմութիւն (ութհատորեակ), հտ. Գ., Երեւան, 1976, էջ 311-318 եւ Լ. ԽԱՉԻՐԵԱՆ, Գր. Պաշտպանի Մագիստրոս, Նշ. աշխ., էջ 272-274:

Ուսումնադիտական կեդրոն մը դարձաւ նաեւ Պաշտուանիներու գիւղաքաղաքը՝ Բջինի (պատմական Հայաստանի Այրարատեան նահանգի Նիդ դաւառին մէջ. ներկայիս՝ Հրազդանի շրջան) եւ Բջինի Ս. Աստուածածնի վանքը, որ Գ. Մաղիստրոսի հովանաւորութեան տակ էր եւ հաւանօրէն իր կողմէ ալ զեկաւ վարուած, որովհետեւ Սանահինի նման, անիկա ալ ծանօթ էր «Մագիստրոսի մեմարան» անունով: Նշենք նաեւ Կ. Կոտայնեանցի արն հաստատումը թէ Գր. Մաղիստրոս, «էլմ իմաստասէրների միամ ումնցել է իւր շարժական մեմարանն, իւր աշակերտներն մե իւր դասախոսութեամ անարկամները»։ տե՛ս Գր. Մաղիստրոսի «Թղթերը», յտաշարան, էջ ԼԵ.:

Բջինի հաստատութեան մասին, իջերեան գրիթէ ոչինչ կ'ըտէ իր այսքան ծաւալուն ուսումնադիտութեան մէջ (հմմտ. էջ 267-268): Բջինի վերաբերեալ ընդհանուր նիւթերը կ'ընան ըլլալ հետեւեալները. 1.- ԱԼԻՇԱՆ Հ. Ղ., Այրարատ, Վենետիկ, 1890, էջ 256-276: 2.- ՍՄԲԱՏԵԱՆ Ս. ԱՐԲ., Տեղեկագիր Գեղարքունի գաւառի, Վաղարշապատ, 1895, էջ 316-333: 3.- ԷՓՐԻԿԵԱՆ Հ. Ս., Պատկերապարզ բնաշխարհիկ բառարան, Վենետիկ, 1903-5, էջ 433-436: 4.- ԼԱԼԱՅԵԱՆ Ե., Բջինի Ս. Աստուածածնի վանքը, Սեդ. Հանդ. ԻԳ. տարի (1912, Թիֆլիս), էջ 140-148: 5.- ԱՌԱՔԵԼԵԱՆ Հ., Հանրագիտարան, Թիֆլիս, 1916, էջ 302-303: 6.- ԹՈՐԱՄԱՆԵԱՆ Թ., Նիւքեքի հայկ. բարոյաբանութեամբ պատմութեամբ, հտ. Բ., Երեւան, 1948, էջ 125: 7.- ԵՂԻԱՅԱՆ Ե., Բջինի վանքը եւ Բջինի գիւղի միւս յուշարձանները, «էմբիստի», 1963, Սեպտ.-Հոկտ., էջ 43-50, Նոյեմբ., էջ 41-46: 8.- ՅՈՎՀԱՆՆԵՍԵԱՆ Հ. ՄԻՔ., Հայաստանի քերդերը, Վենետիկ, 1970, էջ 842-852: 9.- ԹԱՄԱՆԵԱՆ Ե. Ա., Քարէ տաքագրու-

ձեն ափռել աւանդական մեր գրականութեան, այլ միաժամանակ ընդարձակել ու խորացնել հայ ընթերցողին մատչելի գիտելիքներու ծաւալը:

Պատմական այս շրջանակին մէջ է ահա, որ իւր գետնողուի Գր. Մազիստրոսը, յունական եւ հայկական հին փիլիսոփայութեան հանդէպ՝ իբրեւ առաջին հետաքրքրութիւն ցուցաբերող եւ արծարծող, ինչպէս նաեւ քերականութեան նոր վերելք մը սկզբնաւորող անձնաւորութիւն: Իր անձին մէջ իւր ճառագայթէր հայ իեանքին ու երազանքին հիմնական գոտիները եւ ոգեղէն խորութիւնը:

Ի՞նչ էր սակայն այս «Քերական»ը, որ Հայերու մէջ, ԺԲ. դարուն, «Գրչութեան արուեստ» (= ուղղագրական գիտութիւն) անունով վերածնաւ եւ մշակուեցաւ:

Փրոֆ. Սալչերեան, մեզի անծանօթ պատճառներով, չէ անդրադարձած պատմական այդ երեւոյթին եւ անոր լեզուական հոլովոյթի մասին:

Յոյն քերական՝ Դիոնիսիոս Թրակացին (մահացած Բ. ա. Ա. դարուն), ձգած է «Արուեստ քերականութեան» (Ars grammatica) անունով երկ մը, ուր ամփոփուած է միայն տուեալ լեզուի մը ձեւա-

քեան վերաբերումը, Երեւան, 1981, էջ 12-13: 10.- ԹԱՄԱՆԵԱՆ Յ. Ա., Բեմիի յաշարամանքի վերամորոգումը, «Էջմիածին», Ապրիլ, 1970, էջ 24-30: 11.- THIERRY J.-M., Les arts arméniens, éd. Mazenod, Paris 1987, էջ 504-505: 12.- ՄՆԱՑԱԿԱՆԵԱՆ ՍՏ., Երեւանը եւ նրա շրջակայքը, Երեւան, 1971, էջ 184-190: 13.- ՄՈՎՍԻՍԵԱՆ Ա. Խ., Ուրուագծեր հայ դպրոցի եւ մանկավարժութեան պատմութեան, Երեւան, 1958, էջ 263:

Բացի Բեմիի եկեղեցիէն, որ կառուցուած է 1031ին, Գ. Մազիստրոս շինութիւններ կատարած է նաեւ Հաւուց Թաւ, Տարօնի Ս. Կարապետ, Կեհալոս վանքերու մէջ եւ բազմաթիւ ա'յլ եկեղեցիներ. Հմմտ. ՅՈՎՍԷՓԵԱՆՑ ԳՐ. ԿՅՂ., Հաւուց Թաւի Ամենափրկիչը եւ նշանակումը յաշարամանք, Երուսաղէմ, 1937, էջ 2: ՆՈՅՆ, Խաղրակեանք եւ Պոռնեանք..., Բ. Հրտի. Անթիլիսիա, 1969, էջ 158: Ն. ՇՆՈՐՀԱԼԻ, Վիպասամուքիւմ, քննական հրտի. Մ. Մկրտչեանի, Երեւան, 1981, էջ 151, Ժանօթ Թիւ 66. Ինչպէս նաեւ Հայկ. Սով. Համալսարանում, Հտ. Գ., Երեւան, 1977, էջ 217: Հին մեծագործ իշխաններու վեհանաժողութեամբ, իր օժանդակութիւնը եւ հոգատարութիւնը ցուցաբերած է վանքերու բարգաւաճման և անոնց կարիքներուն հանդէպ, համոզուած ըլլալով որ անոնք ազդի իմացական լուսաւորութեան եւ կրթութեան միակ կեդրոններն են: Անոր այս ազդեցութիւնը վերաբերումը իւր գտնիք իր ա'յն նամակներուն մէջ, որոնք յղած է Սահակին, Մարմաշէնի, Խնատի եւ ուրիշ վանքերու եկեղեցական ներկայացուցիչներուն. Հմմտ. Նամակներ՝ Թիւ ԱԱ., ԽԱ., ԽԲ., ԽԳ., ԽԴ., ԿԱ., ԿԲ., եւն. եւն.:

Փրոֆ. Սալչերեանի կողմէ՝ Գր. Մազիստրոսի անձին նուիրուած հսկայ աշխատութեան մատենագիտութիւնը Թեբի իւր տեաննէ: Կը լրացնենք մեր կողմէ. ա.- ՅՈՎՀԱՆՆԻՍԵԱՆ ԲԺ. Լ., Գր. Մազիստրոսը քաղէս ԺԱ. դարու բժշկութեան ներկայացուցիչ, «Տեղեկագիր», Երեւան, 1925, Թիւ Ա, էջ 121-134: Բ.- ՅՈՎՀԱՆՆԻՍԵԱՆ Լ., Բժշկութեան պատմութիւնը Հայաստանի մէջ՝

բանութիւնը. յաջորդաբար, աստիկա ծառայած է թէ՛ լատինական եւ թէ՛ յետադայ դարերու քերականութիւններուն համար. կենդանադուրի որ մինչեւ ԺԳ. դար, քիւղանդական կրթարաններու մէջ գործածուած ըլլայ իբր դասադիրք: Այս երկէն հայերէն թարգմանութիւնը կատարուած է Ե. դարուն եւ իբրեւ հիմ ծառայած է հայերէն լեզուի ուսումնասիրութեան եւ հայ քերական ուսումի եւ զարգացման համար: Բազմաթիւ հայ գրողներ զբաղած են թրակացիի այս գործին մեկնութեամբ եւ իբրեւ ուղեգիր գործածած՝ իրենց լեզուական քերականական աշխատութիւններուն:

Դ. Թրակացիի եւ անոր հայ մեկնիչներու մատին Ն. Ադոնցի դասական աշխատութեան հրապարակումով, հայ քերականական մտքի պատմութեան ուսումնասիրութիւնը սկիզբ առաւ գիտական ձեւով: Ադոնց, բնագրադիտական լուրջ քննութիւններ կատարելով, հրատարակեց Թրակացիի «Քերականութեան» հայկական թարգմանութիւնը, վերականգնելով Դաւիթ Մեկնիչի (ծն. եւ մահ Ե. կամ Զ. դար), Անանուն Մեկնիչի (Ե. կամ Է. դար), Մովսէս Քերթողի (ծն. եւ մահ անյայտ. թերեւ Ը. դար), Ստեփանոս Սիւնեցիի (Ը. դար), Համամ

հիմ շրջանէն մինչեւ մեր օրերը (առանձին), II, Երեւան, 1946, էջ 14-44: Գ.- ՂԱԶԻԿԵԱՆ Զ. ԱՐ., Հայկ. նոր մատենագիտութիւն, հտ. Ա., Վենետիկ, 1909-1912, էջ 468-471: Գ.- SOMAL(IAN) P. SUK., Quadro della storia letteraria di Armenia, Վենետիկ, 1829, էջ 70-72: CONYBEARE C., On the ancient armenian versions of Plato, Classical Review, III (1889), էջ 340, col. 1. Գ.- THOROSSIAN H., Grigor Magistros et ses rapports avec deux émirs musulmans Manowche et Ibrahim, Revue des Etudes Islamiques, 1941-1946, էջ 63-66: Գ.- ՄՈՎՍԻՍԵԱՆ Ա. Խ., «Գր. Մագիստրոսը եւ Սամահիմի դպրոցը». տե՛ս Ուրուագծեր իայ դպրոցի եւ մանկավարժութեան պատմութեան, Երեւան, 1958, էջ 216-225: Է.- TCHUKASIZIAN B. L., Echos de légendes épiques iraniennes dans les «Lettres de Grigor Magistros», R.E.Arm., N.S. I (1964), էջ 321-329: Ը.- ԲԱԹԻԿԵԱՆ Զ. Մ., Գր. Մագիստրոս Պապիւսմիի պատասխան Գաւաթի ասորի կաթողիկոսին (առանձին), Palestinskij Sbornik, 7 (70), 1962, էջ 130-145: «Մագիստրոս» եւ «Պապիւսմի» տիտղոսին եւ անունին համար հմտ. KAPOIAN-KOUYM-JIAN ANGELE, Le Catolicos Grégoire II le Martyrophile (Vkayaser) et ses pérégrinations, Բազմալիւ, ձԼԲ. տարի (1974), Թիւ 3-4, էջ 306-308: Թէոդիկի հաղորդումներուն համաձայն, Գր. Մագիստրոսի գերեզմանը կը գտնուի Վերիմ Բանի գաւառի (Այրարատեան նահանգի) Ուլոմի (կամ Աւկամի, Օկամի) գիւղին Սր. Յովհան մենատաւանին մէջ. կը հրատարակէ նաեւ լուսանկարը՝ որ առեւած է Զաւէն Պատրիարքին կողմէ. հմտ. «Ամենամ Տաքեցայցը», ԺԵ. տարի (1921), էջ 197: Այս մասին, սակայն, լուռ անցած են թէ՛ Հայր Դ. Ինձիձեմ (հմտ. Ստորագրութիւն Հիմ Հայաստանեայց, Վենետիկ, 1822, էջ 385-6) եւ թէ՛ ՀԱՅՐ Դ. ԱԼԻՇԱՆ (Այրարատ, Վենետիկ, 1890, էջ 22-23): ԺԳ. դարէն գրիչ մը կը վկայէ ու կը դրուատէ Գ. Մագիստրոսի ուսումնական եւ իմացական մարդաբանը եւ արգասիքները. հմտ. Զ. Ղ. ԱԼԻՇԱՆ, Հայապատում (մեծագիր), Վենետիկ, 1901, էջ 332:

Արեւելցիի (Թ. ղար) եւ ա'յլ հեղինակներու վատարած մեկնութիւններուն վարեւոր մասերը կամ քերականական ձեռնարկները, լուսաբանելով հայ «յունաբան ղարոց»ի եւ Թարգմանական լատինացիական հարցեր⁴ :

Գիտական-հետազոտական յաջորդ մեծ քայլը առաւ Գ. Զահուկեան, հայ քերականութեան եւ ուղղագրական աշխատութիւններու մասին շարադրած իր զոյգ մենադրութիւններով⁵ :

Առաջինին մէջ՝ Զահուկեան քննականօրէն բացատրեց հայ հեղինակներու քերականադիտական տեսակէտերը, «եւ առաջին անգամ ըլլալով դիտական խօսք ըստեցաւ իր կողմէ յաջորդ շրջանի քերականադէտներու, «քերականական արուեստ»ին հետ առնչակից ուղղագրական եւ կէտադրական գործերու հեղինակներ՝ Գր. Մադիստրոսի, Արիստակէս Գրիշի, Գէորգ Սիւսուացիի, Վարդան Արեւելցիի, Յովհ. Երզնկացիի, Յովհ. Ծործորեցիի, Եսայի Նէսեցիի, Գր. Տաթեւացիի, Առաքել Սիւնեցիի եւ Յովհ. Քոնեցիի վաստակներու մասին⁶ :

Իսկ երկրորդ աշխատութեան մէջ, վաստակաշատ դիտականը ամփոփեց գրաբար քերականութիւններու մասին իր կատարած հետազոտութիւններուն արդիւնքները՝ տարբերակելով ու բաժնելով գրաբարի քերականական կառուցուածքի ուսումնասիրութեան երեք շրջաններ .

- 1.— Յումատիպ փերականութիւններու շրջան, որ գոյատեւած է չուրջ 12 դար (Ե. դարէն մինչեւ ԺԷ. դարի սկիզբը) .
- 2.— Լատինատիպ փերականութիւններու շրջան (ԺԷ. դարու սկիզբէն մինչեւ ԺԸ. դարու վերջին քառորդը) .
- 3.— Ինքնատիպ փերականութիւններու շրջան (ԺԸ. դարու վերջին քառորդէն մինչեւ մեր օրերը — հիմա. էջ 4) :

Այս բաժանումը, հիմնականին մէջ, ճիշտ պատկերացումն է որ կու տայ հայ քերականադիտական մտքի զարգացման ընթացքի մասին, սակայն հարկ է նշել, որ վերոյիշեալ երեք շրջանները միշտ չէ որ յաջորդած են իրարու՝ իրրեւ ընդհանուր չլիթայի իրար կապող օղակներ, մէկուն վախճանով միւսին սկիզբը պայմանաւորելով :

4. Հիմա. Արուստ Դիմիսիայ Քերականի եւ Հայ Մեկնութիւնի մօրիմ (ռուսերէն), յունարէն բնագիրը եւ հայերէն թարգմանութիւնը միասնաբար, Պետրոպոլս, 1915 :
5. Քերականական եւ ուղղագրական աշխատութիւնները հիմ եւ միջնադարեան Հայաստանում, Ե-ԺԵ դարեր, Երեւան, 1954, եւ Գրաբարի փերականութեան պատմութիւն, ԺԷ-ԺԹ դարեր, Երեւան, 1974 :
6. Հիմա. Ա., Բ. եւ Գ. գլուխները :

Արդ, ակնարկեցինք արդէն, որ Հափազանց լայն էին Գր. Մագիստրոսի հետաքրքրութիւններու շրջանակը. գինք կը հետաքրքրէին բազմատեսակ հարցեր՝ սկսած հին յունական և հայկական դիցաբանութենէն մինչեւ աստուածաբանութիւն, փիլիսոփայութիւն, թըւարանական ու թժշկական գիտութիւններէն մինչեւ պատմութիւն, դրականութիւն և արուեստի հարցեր: Եւ դեռ՝ Գ. Թրակացիի յիշուած գործին հետեւողութեամբ կազմած և ճոխացուցած է հայերէն լեզուի քերականութիւնը, որու պատրաստութեան ընթացքին, օգտուած է նաեւ ո՛չ միայն քերականութեան ուրիշ հայ մեկնիչներու մեկնութիւններէն, այլ ժամանակակից սլաւոնական և արաբական դրականութենէն՝ Գր. Մագիստրոս, իր «Մեկնութիւն Քերականի» գործը յօրինած է իր Վահրամ որդիի՝ յաջորդաբար՝ Գիգորիս կթղ. Վկայասէրի խնդրանքին վրայ⁸:

Հարկաւոր է յիշել հոս, որ իր այս քերականական երկասիրութիւնը, հայ ուսումնարաններու մէջ գործածուած է իբրեւ ուղեցոյց-դասագիրք և մեծապէս նպաստած հայ մտքի զարգացման. այդ գործի օգտագործումով՝ ան իր աշակերտներուն վաւանդէր հայերէնի շարադասութեան արուեստը⁹:

Իր ժամանակին, Գր. Մագիստրոս որդեգրած է ուսումի աշնայիսի ծրագիր/մը, որ կը պահանջէր «կրօնական» կրթութեան վրայ աւելցնել «աշխարհիկ» կամ «արտաքին» կոչուած գիտելիքներ: Կ'ընդունի թէ ուսումը պէտք է սկսիլ Աբ. Գրգի ընթերցանութեամբ, կրօնական գիտութեամբ, բայց բազմակողմանի կրթութիւն ստանալու համար հարկ է խորանալ նաեւ «առասպելավարժութեան (դիցաբանութեան), առասպելական պատմութիւններու և զրոյցներու ուսումնասիրութեան մէջ և միաժամանակ սերտել դեղեցիկ հատուածներ հոմերական և արդատոնական ներկերէ: Ասոնց ճամբով — համաձայն Մագիստրոսի — ուսանողը աստիճանաբար կը մօտենայ գիտութիւններուն, «ազատ արուեստներուն», որոնք ուսումը կը տանին

7. Հմմտ. Գր. Մագիստրոսի քղբերը, Նշ. աղյա, Յառաջաբանը, և ՀԱՏՈՒՆԻ Հ. ՎԱՐԴԱՆ, Դաստիարակութիւն հին Հայոց քով, Վենետիկ, 1923, էջ 1117:

8. Հմմտ. ԿԻՐԱԿՈՍ ԳԱՆՁԱԿԵՑԻ, Պատմութիւն Հայոց, հրտկ. Կ.Ա. Մեքէ-Օհանջանեանի, Երևան, 1961, էջ 95-96: Նաեւ՝ ՍԱՄՈՒԷԼ ՔՀՆԵ. ԱՆՆՅԻ, Հաւաքմամբ ի գրոց պատմագրաց, հրտկ. Ա. Տէր-Միքէէանի, Վաղարշապատ, 1893, էջ 113:

9. Գր. Մագիստրոսի գործին շուրջ մէկուկէս դար յետոյ, 1293ին յօրինուած քերականական իր գործին մէջ, ՅՈՎՀ. ԵՐԱՆԱՅԻՆ առաջին կը յիշէ. «Մեծապատիւ իշխան Մագիստրոս... հայր փառալիպով տեսած Գրիգորիսի Տէր վանքամ կոյնցելոյ, աշխատեալ էր ի հաւաքումն մեկնութեան տղա. և մինչ առ միշտ ժամանակ՝ այնու վարժէիմ վարդապետէմ մեր գաշակերտութիւն իւրեանց. տե՛ս Հաւաքումն մեկնութեան փրակամի, հրտկ. Փրոմֆ. Լ. Նաչեբեանի, Լոս Անճելըս, 1963, էջ 83:

բարձրագոյն մակարդակի: Այդ գիտութիւններն են փրականութիւն, մարտասանութիւն կամ հոնտորութիւն եւ յաջորդաբար տրամաբանութիւն: Գիտութիւններու այս եռակիւն կը յաջորդէ իսկական գիտութիւններու փառնակը՝ քուսքանութիւն, երկրաչափութիւն, աստղաբաշխութիւն եւ երաժշտութիւն: Եռեակի եւ քառեակի միացումով կ'ունենանք արդէն «եօթը ազատ արուեստները» (ծանօթ՝ «Septem artes liberales» անունով)¹⁰:

Այս տեսակէտով, օրինակի համար, Սանահինի վանքը, մէկը Գր. Մազիստորոսի ժամանակակից կրօնական-կրթական եւ ուսումնադատական վարժը կենդանեմէն, գովասանքի կ'արժանանայ ի'ր իսկ կողմէ՝ իբրեւ ուսումնական պատկառելի հաստատութիւն, ուր ուսումնադատական բոլոր «արուեստներով» եւ գիտութիւններով հմտացած իմաստուններ կը գործեն. այսինքն Սանահինի մէջ կ'ը դաստաւանդուէին «եօթը ազատ արուեստները», որոնք բարձրագոյն կրթարանի մը գրաւականը կը կազմէին. թագիւրին մէջ Գր. Մազիստորոս կ'ըսէ. «... Ի միասին բնակելոց իմաստնոց բոլոր արհեստից եւ մակացութեանց պարտելոց եւ յաստուածայնական բանի միացելոց...»: Նամակի շարունակութենէն յայտնի է նաեւ որ Սանահինի մէջ հոնտորութիւնը եւ մանաւանդ երաժշտութիւնը առաջնակարգ տեղ կը գրաւէին ուսումնական ծրագիրին մէջ՝ բարձրագոյն («գերակատար») չափանիշով, ինչպէս նաեւ տոմարագիտութիւնը եւ աստղաբաշխութիւնը¹¹:

10. Հմտ. Գրիգոր Մազիստորոսի «Թղթեր», Նշ. աշխ., դւ. ԽԵ., էջ 105:

11. ՏԵ՛ս «Թղթեր», դւ. ԿԱ., էջ 136-138, եւ ԿԻՐԱԿՈՍ ԳԱՆՁԱԿԵՑԻ, Նշ. աշխ., էջ 112-113:

Վարդապետական ուսուցումը Հայոց մէջ կը սկսի զոյդ լուսաւորիչներ՝ Սահակ Պարթեւի եւ Մեսրոպ Մաշտոցի նախաձեռնութեամբ: Վարդապետ քաղաքի մէջ, առաջին հարգիր եւ հայալեզու ուսումնարանը բացուելէն աւմի թաղէն յետոյ, կը հիմնուի նաեւ վարժարան մը, ուր աշակերտներու մէջէն ասեղի ընդունանքը ընտրուելով՝ կը զրկուէին Հայաստանի դասական վայրերը՝ ուսուցանելու մասագրութեամբ (հմտ. ԿՈՐԻԻՆ, Վարժ Մաշտոցի, ընտանեւ հրաւ., խմբագրութեամբ՝ Խմ. Ա. Պիվազեանի, Երևան, 1981, էջ 106): ՀՀ-ի յաստանի մէջ գոյութիւն ունեցող միակ բարձրագոյն ուսումնարանը, Վաղարշապատի մայր վարժարանը, գոր վառմաշտով կը հովանաւորէր եւ ուր Սահակ եւ Մաշտոց անձամբ կը դասախօսէին, գրեթէ ոչինչով կը տարբերէր յումանիստ բարձրագոյն դպրոցներէն, վառագի հոմ ալ կը դասախօսուէին Աստուածաշունչը կազմող Գրոց ուսումնական, քիմիական դասախօսութիւնները, հոնտորութիւնը, հոնտորութիւնը (տիպակալութեամբ): Այս էր ժամանակին ուսումնոց ծրագիրը (ԱՆՊՈՅՆԱՅՆԱՆ ԱՐ., Պատմութիւն Հայ Դպրոցի, հտ. Ա., Գահրէ, 1946, էջ 72):

Յիշուած եռակի նիւթերը կամ գիտութիւնները ուսումնական ծրագրի մէջ հաստատուելէ յետոյ, Դաւիթ Անյաղթ փիլիսոփան (Ե-Ջ դար) առաջարկեց փառնակ գիտութիւններու՝ այսինքն Թուրքանութեան, երաժշտութեան, երկրաչափութեան եւ աստղաբաշխութեան ներմուծումը ուսումնական ծրագրի մէջ իբրեւ բարձրագոյն զարգացումի հիմ. հմտ. ԿՈՐԻԻՆ ԱՆՊԱՂԹ, Մանամեհ

Գր. Մադիստրոսի ճեմարանին մէջ հիմնական ուշադրութեան առարկայ եղած էր վերոյիշեալ «Եօթը աղատ արոսեստներու» ուսուցումը: Այդ արոսեստները ծանօթ էին հին Հայաստանի մէջ ալ, բայց Գր. Մադիստրոս տ'է միայն վերականգնացուց հետաքրքրութիւնը անոնց հանդէպ, այլ իր ուսումնագիտական գործունէութեամբ՝ արմատաւորեց զանոնք նոր ժամանակի նոր պայմաններուն մէջ:

Նամակագրական լայն կապեր հաստատեց Հայաստանի տարբեր վայրերու մէջ ապրող ու գործող գիտնականներու, կրօնական գործիչներու հետ, արծարծելով ու հետապնդելով ուսումնական այդ նիւթերը, ղառնալով զօգրէչ ու խանդավառ օղակը մտաւոր կեդրոններու միջեւ եւ կրթական կեանքին ուղղութիւնն ստուղ գիտութեան կազմակերպիչ:

Այդ նամակագրութեան հետեւանքով, ինչպէս ծանօթ է, ծնաւ իր ընդարձակ «Նամակագիր»ն («Թուղթեր»ը), միջնադարեան մեր դրականութեան բոլորովին նոր տեսակի նմոյշ մը, որ Գր. Մադիստրոսի մտայնութեան և մտածելակերպի հայելին է եւ դարաշրջանի հայ պաշտփարական կեանքի հարագատ չափանիշը: Այս նամակներուն մէջ կը նշմարենք նաեւ թաքուն հեղինակի ու մեղադրանքի սլաքներ՝ նետուած իրեն ժամանակակից թերուս Վոգելտրականներու կամ անոնց «ուսումի» հանդէպ թերմբունութի հասցէին, որոնք յաճախ, առանց անհրաժեշտ պատրաստութեան, իր խառնուէին փիլիսոփա-

իմաստասիրութեամբ, բնագիրի քննական հրակ. եւ ուսերէն թրգմ. Ս. Ս. Արեւ- շատանի, Երեւան, 1960, պրակք Ժէ., էջ 126-134:

Այն ինչ որ Գ. Սնյաղթ առաջարկեց, է. դարուն մէջ՝ Անտիա Եիրակացիի գործնականօրէն ձեւաւորեց: Գրեց «Բնակիչ» անունով նշանաւոր դասագիրքը՝ իրեն բարձրագոյն ուսումնականութեան դասագիրք: Արեւմտեան Եւրոպայի մէջ ալ քառնակ գիտութիւնները գոյութիւն ունէին 2-3-ն դարերուն: Թէ՛ Գ. Սնյաղթ եւ Թէ՛ Ա. Եիրակացի, իրենց տեսութիւնները և ծրագիրները սակայն, կը ձեւէին յոսանքան փիլիսոփայական և ուսումնական ծրագիրներուն վրայ (ո՛չ Եւրոպայէն), յարմարեցնելով հայ իրականութեան պահանջներուն. «Բնակիչ» մասին տե՛ս ՄԱԹԵՒՈՍԵԱՆ Ա. Ս., Անամիա Եիրակացու «Բնակիչ»ը, «Երաբեր» Երեւան, 1974, թիւ 7, էջ 66-78. թիւ 8, էջ 71-81: Նո՞նք, Նորից Եիրակացու «Բնակիչ»ի մասին, «Պատմաբանասիրական Հանդէս», 1981, թիւ 2, էջ 223-239:

ԺԱ. դարի սկիզբը, Գր. Մադիստրոս Եիրակացիի «Բնակիչ»ին օրինակ մը կը խնդրէ Պետրոս ԿԹՂ-էն եւ կը ներմուծէ Սամահին դասարկութիւնը մէջ, նոյնը յանձնարարելով նաեւ Անիի Պետրոս ԿԹՂ-ի բարձրագոյն կրթարարին (հմմտ. Գր. Մադիստրոսի «Թղթեր»ը, Նշ. աշխ., էջ 9-10):

Անկի ուշ, ուսումնագիտական յայտնի կեդրոններու՝ Գլաճորի, Որտոնավանքի, Տաթևի, Մեծոփայ եւ ա՛յլ վանքերու մէջ, ուսումնական-կրթական ծրագիրները կը զանալ իրենց կայուն վիճակը: Ուսումնական այդ դասընթացքներու ընդհանուր տեղեկանքիւնները՝ մենք կը գտնենք առաւելաբար այդ ուսումնական հաստատութիւններու մէջ հասակ առած աշակերտներու կողմէ դերուած ձեռագրական յիշատակարաններուն մէջ: Զեռքի տակ ունինք, սակայն,

յալկան կամ աստուածաբանական հարցերու մէջ: «Նամական»ն՝ անոր դադարեցնելուն հիմնական հաւաքարանն է, ուր ան կը յայտնուի իբր մտքի տէր գիտնական, փիլիսոփայական եւ կրօնական-դաւանաբանական-աստուածաբանական խնդիրներով ապրող կիրթ անձնաւորութիւն, ինչպէս նաեւ իմացական լուսաւորութեան հոգեւորով բռնկած մտաւորական:

Մեր իմացումով՝ ասիկա՛ն է Գր. Մաղիստորոսի մեծութեան շըրջանակը, արժէքը, էութիւնը:

Գ.— ՀԱՅ ԵԿԵՂԵՑԻՆ «ՅԱՆՑԱՊԱՐՏ»

Փրոֆ. Լ. Խաչերեանի աշխատութեան Դ. դուիւը, որ առաւել-լարար ընցուն է պատմական բարդ խնդիրներով, կը ներկայացնէ Թոնդրակեան «աղանդաւոր» շարժումին դէմ՝ Գր. Մաղիստորոսի կողմէ մղուած դադարեցնող շատ ուժեղ պայքարը (էջ 147-258):

ցանկ մը, կիրարկուած ուսումնական նիւթերու բացայայտ եւ բացառիկ թըլարկում մը, որ կրնայ համապարփակ դադարեցնող մը տալ մեզի Որոտնալանքի եւ Տաթեւի նման կրթական բարձր կեդրոններու մէջ դաստաւանդուած դասա-նիւթերու եւ դիտութիւններու ծաւալի մասին (ինչ որ կրնայ հայել նման հայ-կական ուրիշ կեդրոններու ալ՝ անկասկած): Պատմական առդ հաղորդումը կատարող գրիչը, առ Վարդապետարաններէն ելած շրջանաւարտ Կիրակոսն է, որ կենսագիրն է նաեւ Թովմա Վրդ. Մեծոփեցի պատմիչին: Անդադանալով իր ուսուցիչին ստացած վարդապետական ճոխ կրթութեան մասին, Կիրակոս կը գրէ. «... Էր ամենայն առաքինութեամբ գարդաբնալ՝ տեսականաման, գործնականաման եւ գիտնականաման, զի ուսեալ էր գերկուտաւ մասունք իմաստասիրութեամբ. գտնեալական եւ գիտական, գիտական, գերաշնչական, գերաշնչական, գերաշնչական եւ գաւազնաշնչական, եւ գաւազնայն իմաստս հոտորական համա-մարոյ արտաքին փիլիսոփայութեամբ է (== 7) գրոց, որ է Բերական, Սահ-մանքն, Պարփիւրքն, Ստորագութիւնքն Արիստոտէլին, Պերիարմէնիան, Աշխար-հացն, Առաքինութեանքն, եւ զէնքն եւ զնոր կտակարանացն աստուածեղնի տա-ռիցն Հ եւ Բ (== 72) գրոց, եւ Ծ (== 50) նուրբ գրոց դժուարիւմաց եւ խրթին բառիւք ծածկեալ աստուածագարդ եւ ուղղապառ սուրբ վարդապետաց, եւ զԾԱ (== 51) վիպասական պատմագրաց...» (Հմտ. 8ՈՎԱՅԵԱՆԻ ԳԱՐ., Թովմա Մեծոփեցու կեանքը, Վաղարշապատ, 1914, էջ 1-2, ԺԳ): Յովսէփեան կը գրէ *Իսկոյն*՝ «Մեր միջնադարեան վարդապետարանների ծրագիրն է այս» և կ'ա-մէլցնէ բացի եօթ իմաստասիրական գրքերից (== *Արտագրն*՝ դիտութիւններ, Հ. Տ. Ե.) այս ցուցակի մէջ եւ մտնում Նիւսացու, Աստուածաբանի, Բարսղի, Փիլոնի, Դիմիտրիոս Արիստագրացու ամուսնի հետ կապուած որոշ գրքեր, որոնք «երբեք» կամ «նուրբ գրքեր» են կոչուում Հին եւ Նոր կտակարանի ժլ. (== 18) մեկնիչ՝ իմնը Հին եւ իմնը Նոր կտակարանից» (Հմտ. Նոյն): Թէ վաղապէս կը սորվէին զգերկուտաւ մասունք իմաստասիրութեամբ, յայտնի կը դառնայ Եսայի Ննցի (Գլաճորի վարդապետարանին) բարունապետ-ուսուցչապետի նը-ւիրուած ներքոյն, ուր կ'ըսուի.

«Թուով գանձումս երկուտաւմ
Եւ զմարգարիտս ամիսսական

Թ-Ժ դարերու մեր աղլային պատմութեան մէջ ծանօթ են նաեւ ներքին պառակտումները, աղանդաւորական շարժումները եւն., որոնց մէջ՝ իր յարատեւութեամբ, ուժեղ բնոյթով եւ ընթացքով՝ առաջնակարգ տեղ զբաւեց «Թոնդրակեան» կոչուած շարժումը, որ հակայարկան աղղեցողութիւն եւ հակաղղեցողութիւն ստեղծեց միջնադարեան հայ մտքին վրայ:

Մեր ծանօթացումը Թոնդրակեան շարժումի մատենադարկան արձագանքներուն, իրաւունք կու տայ պնդելու որ այս շարժումը, որուն մաս կազմեցին նաեւ բազմաթիւ հոգեւորականներ, ընկերային բնոյթ ունենալէ առաջ կրօնական նկարագիր ունէր եւ կրօնական հերձուածողական տարածայնութիւնները մեծ մասով ուղղուած էին Եկեղեցւոյ Նուիրապետութեան (եկեղեցական խշխանութեան եւ անոր աստիճանակարգին) դէմ, կրօնական մորհուրդներու եւ ծիսակատարութիւններու դէմ եւն. եւն...: Այստաղի էր հոսանքը, ա՛յնքան որ բաւական ցնցեց միջնադարի Հայ Եկեղեցին ու նաեւ աւատապետու-

Ամբարեայ եւ ի շտմարամ

Ով գերաբաշ վաճառական

(տե՛ս ԱԼԻՇԱՆ Զ. Ղ., Սիւսան, Վենետիկ, 1893, էջ 135, սխալ Ա.):

Թովմա՝ Վրդ. Մեծոփեցին Գր. Վրդ. Տաթեւացիի մասին կը վկայէ թէ Տաթեւի ուսումնարանին մէջ ան կը դասաւանդէր նաեւ զգգիրս արտաքին իմաստասիրացն» (հմտ. Պատմ. Լանկ-Թամարայ եւ յաջորդաց իւրոց, փարոզ, 1860 էջ 51):

Վարդապետական ուսումի ծրագիրը կ'ընդգրկէր հոգեւոր-կրօնական եւ զարտաքին կամ զաշխարհիկ կրթութեան վերաբերող դասանիւթերու ամբողջացուցիչ ծրագիր մը: Այսինքն, բացի Սբ. զբային, աստուածաբանական եւ դասաւանդական նիւթերէ, ուսանողները պարտաւոր էին հետեւելու նաեւ զարտաքին, այսինքն՝ աշխարհիկ գիտութիւններու եւ արտեսանքներու. ասոնք կը կոչուէին նաեւ զգաւտ արտեսանքներ կամ գիտութիւններ եւ թիւով եօթն էին. առաջին երեքը, յնչպէս արդէն տեսնուի, բերականութիւն, մարտասանութիւն եւ սրամարմնութիւն կը կազմէին նոնակը. իսկ միւս չորսը՝ քուսքանութիւն, երաժշտութիւն, երկրաչափութիւն եւ աստղաբաշխութիւն կը կազմէին քանակ գիտութիւնները: Այս մասին հմտ. ԱՐԲԱՆՍՈՒՆ Ա. Գ., Գլաճորի ձորի համալսարանը, Երեւան, 1983, էջ 60-83: ԽԱՆՆԻՆ Լ. Գ., Գլաճորի համալսարանը, Երեւան, 1973, էջ 98-131, եւ ԽԱՆՆԻՆ Լ. Տ., Գլաճորի համալսարանը..., Քաղաք, 1977, էջ 98-131, եւ ԽԱՆՆԻՆ Լ. Տ., Գլաճորի համալսարանը..., Քաղաք, 1977, էջ 98-131, եւ ԽԱՆՆԻՆ Լ. Տ., Գլաճորի համալսարանը..., Քաղաք, 1977, էջ 98-131:

Ուսումնական-կրթական այս հիմնական ծրագիրին մե դասանիւթերուն վրայ, զանի մը դար յետոյ, ամբողջական լուսարձակ մը կը բանայ Ժ. դարու զստեղծարար եւ հեղինակաւոր պատմիչ՝ Առաքել Վրդ. Դաւրիթեցին (Կ 1870/ին):

1) Կեանքային Գր. Վրդ. մը մասին Դաւրիթեցին կը վկայէ. «Այր գիտական (էր) մերից եւ արտաքին» (տե՛ս Պատմութիւն, Գ. տիպ, Վարդապետ, 1896, էջ 11):

2) Բարեկց Վրդ., «ի գաւազանէն» որ ի Տաթեւացւոյն յառաջ եկեալ եւ սերեալ... յիմեմէ իսկ գիտակ էր թէ գիտութիւն արտաքին իմաստից եւ բերականութեան ոչ գոյ ի մէջ վարդապետացն Հայոց» (Նոյն, էջ 391):

Թիւնը կամ քաղաքական մեծ եւ փոքր իշխանութիւնները, որոնց հովանաւորութիւնը մեծ նպատակներ տուած էր Եկեղեցիին՝ կրօնական, աղագային թէ մշակութային ասպարէզին մէջ:

Թոնդրակեան շարժումին դէմ ծառացող, ուժեղ եւ վճռական համոզումներով եւ միջոցառումներով անձնաւորութիւններէն մէկը եղաւ նաեւ Գր. Մազիստրոս: Իր «Նամակներուն» մէջ, արժէքաւոր տեղեկութիւններ վը հաղորդէ Թոնդրակեցիներու դաղափարաբանութեան, հայ կրօնական նուիրապետութեան եւ ընդհանրապէս քրիստոնէական ուղղափառ վարդապետութեան նկատմամբ տարաձայնութիւններու մասին:

Փրոֆ. Սաչեքեան կրցած է իւրացնել Գր. Մազիստրոսի դաղափարական դիրքորոշումը. համոզուած է Գր. Մազիստրոսի անաչառութեան եւ կը հաւատայ որ ան, քննարկումի կամ քննութեան են-

3) Յիշուած Բարսեղ Վրդ.ը ընթերցումներով եւ խոհումներով երկար ժամանակ կը տրամադրէ գիտական աղէ նիւթերու հետազոտութեան եւ ի վերջոյ «Պատմաւ եղի գտանելոյ արտաքին գրոց գիտութեան» (նոյն, էջ 394):

4) Տէր Մեղիքէթ Կոնյանով արեղան կը նոսրիւրի տեղաւորու Վերս արտաքինէն (նոյն, էջ 395), ինչպէս Վիտտութեան ամենայն արտաքին գրոց... գիտող եղի. Սահմանաց, Պորփիրիան, Ստորոգութեան, Պերիարմէնիան, Աշխարհացմ, Առաքիւնութեան, վերլուծականի... այլ եւ գամեայն ազգաց տօնարմ... այլ եւ Քերականութեան գիտութեան եղի տեղեկ եւ գիտող առաւել քան որք էին ի ժամանակին...» (նոյն, էջ 397):

5) Նոյն Մեղիքէթ Վրդ.ը, էջմիածնի վանքին մէջ, կը դասաւանդէ եւ իր աշակերտները իրմէ Վսկամ դաս առնուլ, նախ՝ գգնականութիւնմ դաս առնի, գկնի Պորս գլխամմմ սկսամ, եւ ապա գՊորփիրիան, գՍտորոգութիւնմ, գՊերիարմէնիան, գԱշխարհացմ, գՊովելիմ. գկնի սոցա ամենեցում՝ գամեայն ազգաց տօնարմ» (նոյն, էջ 399):

6) էջմիածնի վանքին մէջ, միաբաններ եւ այլ վանքերէ հասած ուսանողներ, Թիւով 30 հոգի, Սիմէոն Վրդ.է մը Վսկամ դաս առնուլ: Նախ՝ սկիզբմ արարիմ ի Քերականութեանմ, եւ ապա գարտաքին գրեանմ քովանդակ միմյնեցկերմ... եւ... արար գիրք մի եւ անուանաց տրամաբանութիւնմ եւ է այս գիրքս իբր անբանութիւն արտաքին գրոցմ...» (նոյն, էջ 405-406):

Կը խորհնէ թէ Նոյն Սիմէոն Վրդ. ուսուցիչին կ'ակնարկէ Ժ.Բ. դարու ուրիշ եկեղեցական գրիչ մը ըսելով. «Սիմէոն մըքամիս եւ քաջ հոռտոր վարդապետմ, որ էր մերկուտ էին եւ մըք կտակարանաց, եւ մերիւնմ ուսնալ գեանայն արեւստս արտաքինաց. սա արար գգնականութիւնմ եւ տրամաբանութիւնմ ի լեզուս Հայոց՝ արտաքինակ ի գրոց Արիստոտէլի գերամեծաք փիլիսոփայի» տե՛ս ԽԱՅԱՏՈՒՐ ԱՐԵՂԱՅ ԶՈՒՂԱՅՑԻ, Պատմութիւն Պարսից, Վաղարշապատ, 1905, հրակ. Բարդէն Վրդ. Աղանւղանց, էջ 117-118:

Բով ըրով բերուած պատմական այս հաղորդումներէն յայտնի կը դառնայ նախ թէ վարդապետական կրթութեան ուսումնական-գիտական պահանջներու ծրարէրը պահուած էր թէ թէ շատ նոյնը. երկրորդ՝ թէ Ժ.Բ. դարու վերջերը կամ ժ.Զ. դարու սկիզբները՝ Հայաստանի մէջ, վարդապետական ուսումնական բարձր կրթութեամբ աւանդաբար կ'էր դառնում նախկին իր ուժգնութեան եւ վարկի

պտկուած բառերու կամ նախադասութիւններու քաղաքականութիւնը, քաղաքական մեկնաբանութիւններու եւ լեզուային-դասակարգային-քաղաքական տեսաբանութիւններու յախուռն յայտարարութիւններու:

Ա. Յովհաննիսեան, օրինակի համար, կը ձգտի փոյց տալ թէ թոնդրակեան շարժումը կ'արտայայտէր Հայ ժողովուրդի ըմբոստացումը նոյն ժամանակի իշխող դասակարգի դէմ, մանաւանդ Հայ Եկեղեցւոյ դէմ: Հայ Եկեղեցին, Յովհաննիսեանի իմացումին համաձայն, «Փնտրական հոգատիրութեան եւ գիւղացիութեան կեդեմքան խոշորագոյն կազմակերպութիւններէ մէկն էր՝ իշխող իր գաղափարախօսութեամբ...»¹³:

13. Տեսնել իր Սմբատ Զարեհաւանցի, միայն ժամանակը եւ ժամանակակիցները ծաւալուն յօդուածը, «Բանքեր Մատենադարանի» (Երեւան), 1956, թիւ 3, էջ 9: Թոնդրակեան շարժումի մասին յարգեցողական եւ կէօրիկեցողական մատենագիտութիւնը:

ա. ՊՕՂՈՍԵԱՆ Ս. Պ., Գիւղացիների հոստացումը եւ գիւղացական շարժումները Հայաստանում, Թ-ԺԳ դարերում, Երեւան, 1956, էջ 347-508:

բ. ՆՈՅՆ, Հայ ժողովրդի պատմութիւն, Հտ. Բ., Երեւան, 1963, էջ 66-87:

գ. ԳԱՐՐԻԷԼԵԱՆ Հ., Հայ փիլիսոփայութեան պատմութիւն, Երեւան, 1976, էջ 126-148:

դ. ՏԵՐ-ՄԻՆԱՍԵԱՆ Ե., Միջնադարեան ազանդների ծագումը եւ գարգացումը պատմութիւնից, Երեւան, 1968, էջ 149-204:

ե. ՄՈՎՍԻՍԵԱՆ Ա. Խ., Ուրուագծեր Հայ Դպրոցի մը ..., Նշ. աշխ., էջ 54-60:

զ. ՅԱՐՈՒԹԻՆԵԱՆ Հ. Ա., Հայաստանը Թ-ԺԱ դարերում, Երեւան, 1959, էջ 207-250:

է. ՅԱՎՈՐԵԱՆ Ս. Ե., Հայ գիւղացիութեան պատմութիւն, Երեւան, 1964, էջ 224-253:

ը. ԺԱՄԱՅԵԱՆ Հ. Գ. - ԱՐԱՎԱՄԵԱՆ Ա. Գ., Հայ ժողովրդի պատմութիւն, Երեւան, 1975, էջ 464-484:

թ. ԹՈՎՄԻՍԵԱՆ Ն. Ռ., Հայ սոցիալ-տնտեսագիտական միտքը Թ-ԺԴ դարերում, Երեւան, 1970, էջ 65-85:

ժ. ՏԱՂԱՍԵԱՆ Ն., Բրիտանական Բողոքականութեան եւ Ղզրաշներու ազանդի ծնունդը, Կ. Պոլիս 1914:

ժա. ՄՈՒՐԱՅԱՆ, Թոնդրակեցիների ազանդը եւ էջմիածնի մի միայնակի այդ ազանդի մասին արած ակնարկները, «Նոր Դար» (Օրաթերթ, Թիֆլիս), 1892, թիւ 33, էջ 1, թիւ 35, էջ 1-2:

ժբ. ՀԱՄԱԶԱՍՊԵԱՆ Հ. Վ., Թոնդրակեան շարժումը Էդնիսում եւ գաղափարախօսութիւնը, «Տեղեկագիր» (Երեւան), 1949, թիւ 3:

ժգ. ՄԱՆՈՒՅԱՐԵԱՆ Հ. Գ., Պօղոս Տարօնացիի Թոնդրակեան շարժումը մասին. «Պատմա-արհեստագիտական Հանդէս», 1974, թիւ 4, էջ 115-121:

ժդ. ԴԱԻԹԵԱՆ ՎԱՀԱԳՆ, Թոնդրակեցիներ, Երեւան, 1961. Թէեւ պատմական-տնտեսագիտութեան չէ, այլ «պատմական պոէմ», ինչպէս հեղինակը կ'ուզէ կոչել, որուն առաջին էջին վրայ կը կարդանք թէ դարձան առիւ դործը կը ներկայացնէ Թ. դարուն Հայաստանի մէջ Ազանդաւորական ֆօլի տակ սկիզբ առած սոցիալական մեծագոյն շարժումներից մէկը՝ Թոնդրակեան շարժումը: Պոէմի գլխաւոր հերոսն է Թոնդրակեան ազանդի հիմնադիր՝ Սմբատ Զարեհաւանցի: Պոէմում պատկերուած է հայ ժողովրդական գան-

նայ՝ անկասկած, սերտ կապակցութիւններ ունենալ տոմեայ ժամանակաշրջանի տնտեսական-ընկերային իմացումներուն, մակընթացութեան, հոլովոյթին և այս երեքի ենթակառոյցին հետ, սակայն ուղիղ դատում արիտի չըլլայ՝ եթէ այդ երեւոյթը նկատուի եւ հերկուի միայն «Ֆէոտալական կեդեքիչ»ի արօրով:

Անշուշտ անկարելի է նաեւ միջնադարի աղանդաւորական շարժումները ըմբռնել առանց այդ ժամանակաշրջանի տակաւ յեղաշրջող ընկերային եւ տնտեսական ենթահողը նկատի առնելու, ինչպէս նաեւ առանց անտեսելու որ Թոնդրակեան շարժումը անժխտելիօրէն կապուած էր նաեւ ժամանակի քաղաքական ղեկավարուն և շրջապատին: Թէ մեօրեայ ակնոցներով՝ կամայական տունգութիւններ եւ դեղծումներ տեսլի ունեցած՝ կամ գոյութիւն ունեցած են Եկեղեցւոյ պատմութեան մէջ, տարակոյսէ վեր է՝ ինչպէս կը նշմարուի Արիստակէս Լատիվերտցիի, Գր. Մազիսարոսի կամ Մատթէոս Ուռհայեցիի հաղորդումներուն մէջ:

Հոս անտեսլի չենք զստեր ընդգծել նաեւ ա'յն, թէ Թոնդրակեան շարժումին ժամանակակից պատմութեան վէճերէն, քայց յատկապէս Գր. Մազիսարոսի նամակներէն շատ հեշտ է կռահել որ այդ շարժումին մաս կազմեր էին ո'չ միայն ընկերային «ցած» խաւերէն, այլ նաեւ վերնախաւի պատկանող անձնաւորութիւններ:

Միշտ եղած են դեղծումներ եւ սայթաքումի ղեկավար՝ դարաւոր Եկեղեցւոյ և անոր սպասարկուններու պատմութեան մայրողիին վերայ (քննադատելի վարքադիծի եւ պախարակելի իմացումներու եւ գործնաձեւի տեսակէտէն), սակայն Հայ Եկեղեցին եւ ընդհանուր եկեղեցականութիւնը նշաւակ դարձնել, պատին շարել ու մեղադրել՝ որակելով «չահագործող իշխանութիւն», «անարդար», «կեդեքիչ» կամ «օգտագործող դասակարգ» աշխարհիկ ոյժի կողքին, վը զստենք շատ աժան վերադրում մինչ իրականին մէջ — Հայ Եկեղեցին — որու մասին է խօսքը, դարերու ընթացքին առաջացած եւ ամբողջութեամբ է հերձուածողական այլազան աղանդներու կամ շարժումներու դէմ մղած անհաշտ և սկզբունքային անդիմող պայքարով, որու ընթացքին աստիճանաբար եւ բնականաբար ստացած է ազգային շնչտուած երանդ՝ Թափանցելով մինչեւ հայութեան ոգիին խորքը, անոր հա-

the Armenian context, a great impact on daily life, and at the same time the expression of religious aspirations was strongly influenced by social origins. The advocating of a return to apostolic times, the preaching of poverty, the intention to free the church from its enslavement to worldly ambition and wealth, protest against the authority of the hierarchy, against the abuse of sacraments, corruption among the clergy, are all factors which could arouse the emotions and fervour of the laity, who became active participants» (էջ 79-80):

նոց, որոնք կը հաւատան թէ կը շարունակուի առաքելութիւնը»¹⁵ :

Ուրանալ այս հսկայ ծառայութիւնը եւ թոնդրակեան «աղանդաւորները» նկատել հայ ժողովուրդի իրաճեցուն իսկական արտայայտիչները՝ պատմական նուազագոյն յերկրանքը վրնայ նկատուելի :

Հետեւաբար, ինչպէս թաշերեան իրաւացի մօտեցումով կը խորհրդածէ, «Ազգային այս խարխիսների խարխիւման ու խարտակման նկրտող ամէն մի շարժում՝ համապատասխան ընդլզում ու հակահարած պիտի առաջացնէր ազգային ինքնութեան ու պետական շահերի գիտակցութեան բարձր տեսակետից հասարակական-սոցիալական երեւոյթները իմաստաւորող ու գնահատող գործիչների կողմից» (էջ 210) :

Ինչո՞ւ մոռնալ կամ անտեսել որ թոնդրակեան դադարաբախտութեան մէջ կեդրոնական տեղ կը դրաւէր Եկեղեցիին՝ իբրեւ հոգեւոր-ազգային-մշակութային հաստատութեան մերժումը, ժխտումը եւ տապալումը :

Գր. Մաքիստրոսի եւ իր ժամանակակից մատենագիրներու՝ Ար. Լաստիկերտցիի, Ն. Շնորհալիի, Մով. Կաղանկատուացիի, Դ. Ալաւկայ Որդիի եւայն հաղորդումներու վերլուծութեան հնարաւոր է շատ յստակ բացայայտել որ անկամբջելի էին տարածայնութիւնները թոնդրակեցիներու եւ ազգային կրօնական Նուիրարեւոյթեան միջեւ, որոնք «ո՛չ մանրուքային խնդիրներ» էին, ո՛չ ալ սոսկ «բարեւորողական» :

Իսկ դադարաբախտական հակընդդէմ ոյժերու վարժք ներհակութեան բռնեռացումը ուրիշ տեղ չէր առաջնորդեր ձեռք ոչ «կա՛մ այս կա՛մ այն»ի երկընտրանքի սկզբունքին. այսինքն՝ կա՛մ հայ ազգային կառոյցներէն կրօնական խարխիսը պիտի կազմալուծուէր՝ հաշտուելով ազգային ինքնութեան ի տպառ ոչնչացումին եւ կա՛մ մշտական պայքարով արմատախիլ պիտի է ըլլար թոնդրակեան շարժումը՝ իբրեւ պառակտիչ եւ քայքայիչ ոյժ, որ յստակօրէն կը միտէր ոչնչացնելու երկար տեղունդներով ձեռք ձգուած ազգային արժէքները՝ ազգային փրկչութիւն անխուսափելի ու ճակատադրական հետեւանքներով :

Այս տեսակէտով՝ տնահատելի կը տեսնենք թաշերեանի տեսական վերլուծումը պատմութեան, ուրիշ կրցած է դուրս ցայտեցնել թոնդրակեան վտանգաւոր հոսանքի հակա-եկեղեցական եւ հակազգային բնոյթը (հմտ. էջ 218-227), եզրափակելով թէ թոնդրակեան շարժումի յաջողութիւնը «ազգային ինքնասպանութիւն կը լինէր պարզապէս» (էջ 227) :

15. Տե՛ս «Աղդակ» (օրաթերթ, Պէյրութ), 1956, Յունիս. ամիս :

Դ. — ՊԱՏՄԱԿԱՆ ԱՆՃՇՏՈՒԹԻՒՆ ՄԸ ՆՈՐԷՆ

Արարական տիրապետութեան ժամանակաշրջանէն (է-թ դարէն), հայ ժողովուրդը շատ բան տուժեց նիւթական թէ բարոյական գետնի վրայ: Սակայն թ. դարի վերջալոյսին այդ կացութիւնը զգալիօրէն բարեփոխուեցաւ: Հայկական սեփականեան եւ երկրի անկախութեան վերականգնումը, Բագրատունիներու իշխանութեան ճիգերով կայացած լեւերային-տնտեսական առաջընթացները եւ բարօրութիւնը, նոր պայմաններ վճռեցնեն հայ մշակութիւն՝ գրականութեան, արուեստներու եւ դիտութեան շարժումը երաշխաւորելով, ընթացք տալով դարդացումի՝ նոր եւ աննախընթաց մակարդակի մը մղելով:

Նպատակնիս չէ հոս պատմականը ընել մշակութային այդ հսկայ եւ դրական մթնոլորտին, սակայն կ'ուզենք անդրադառնալ այդ շրջանակին մէջ յայտնուող պատմական երեւոյթի մը մասին, որ դարձեալ վէճարկուի բանասիրական «կողմնակալութեան»:

Պատմական այդ ժամանակաշրջանին, քաղաքականապէս խաղաղ ու խանդավառ ընդհանուր գործունէութեան մէջ, մշակութային կեանքի առաջին նշանակալից երեւոյթն է վանական-ուսումնադիտական հաստատութիւններու՝ Արդինայի, Նարեկի, Հոռոմոսի, Կամըր-Վաճորի, Բլնիի Սբ. Աստուածածին վանքի, Կեչառիսի, Սանահինի, Հաղբաթի, Գլաճորի եւն. ձեւ. վանքերու արտաքին կամ ներքին վերանորոգումը, վերակազմութիւնը, բարեկարգումը, կազմակերպումը, զարգացումը եւ ընդհանուր գրական վերելքը՝ կրօնական թէ մշակութային իմացումներու ծիրին մէջ, տրոնցմէ շատեր կանգնեցան իրենց ժամանակի դիտութեան եւ հանրային մտածողութեան բարձունքներուն վրայ՝ իբրեւ բարձրագոյն ուսումի հոգեկան կերտուածքի, ինքնագիտակցութեան, ինչպէս նաեւ հայ գրականութեան զարգացումի գործին մէջ:

Վանական հաստատութիւններու այս վերածաղկումին կ'անկարժէ, օրինակի համար, Ասողիկ պատմիչը, երբ կը գրէ Արաս Թադաւորի իշխանութեան շրջանին «Ծաղկեալ պայծառանայր կարգ կրօնաւորական հանդիսից յաշխարհիս Հայոց: Եւ ի յալով տեղիս շինեցան եղբայրամոցք, եւ ժողովեցան միայնակեացք սիրովն Քրիստոսի»¹⁶:

Դ. դարէն սկսեալ, վանական կամ կրօնական նորահաստատ վերանորոգող բարոյապէս եւ նիւթապէս հովանաւորուեցան հայկական պետականութեան կողմէ՝ իբրեւ նոսէր ստանալով ընդարձակ ու ճոխ կալուածներ: Դարերու ընթացքին, նուիրատուութիւններու դրու-

16. ՄՏԵՓԱՆՍ ՏԱՐՈՆԵՑԻ ԱՍՈՂԻԿ, Պատմութիւն Տիեզերական, Բ. տիպ, Ս. Պետերբուրգ, 1885, էջ 173: Պատմական նոր իրադարձութիւններու մասին կը վկայէ նաեւ ՍԱՄՈՒԷԼ ՓՀՆՑ. ԱՆԵՑԻ, Ոչ. աշխ., էջ 99:

Թիւնը աճեցուց Եկեղեցւոյ սեփականութիւնը՝ բնականօրէն զօրացնելով նաեւ Եկեղեցւոյ քարոյական թէ՛ վարուածային տնտեսութիւնը։ Ժ. Վարդուն, որու մասին կը խօսինք, աւատապետութեան զօրացումով, ունենալով կամ այսպէս կոչուած «ազնուական» դասակարգի կողմէ՛ եղած նուիրատուութիւնները դե՛ռ անկցուցին Եկեղեցւոյ սեփականութիւնը եւ հեկամուտը։ Նուէրները կը կայանային թէ՛ շարժական եւ թէ՛ անշարժ կարուածներու կտակումով կամ ընծայաբերումով, որոնց պերճախօս վկաններէն պէտք է նկատել Հայկական ճարտարապետական անթիւ յուշարձաններու բազմութիւնը, ճոխութիւնը եւ բազմազանութիւնը¹⁷։

Արդ, Ժ. Վարդուն մեր պատմութիւնը մօտէն վրայ հետնէն շօշափող պատմիչներու բազմաթիւ հաղորդումներն ալ աչքի առնելու նենայտով, յայտնի կը տեսնուի թէ՛ այդ շրջանի վանական կամ ուսումնադիտական տերթէ՛ թուր կեդրոնները՝ առանել կամ նուազ քափով ունեցեր են Բագրատունի կամ ա՛յլ քարձրաստիճան անձնաւորութիւններու նիւթական եւ քարոյական հովանաւորութիւնը։ Հետեւաբար,

ա. այս երեւոյթը ո՛չ առաջինն էր մեր մշակոյթի պատմութեան մէջ, ո՛չ ալ վերջինը։ Դիտենք մեր մշակոյթի տարեգրութիւնը։

բ. Հայ վանականութեան պատմութիւնը, իր կարգին, կը վկայէ թէ՛ որոշ վանքեր զբաղելու եւ կրօնական ինքնատեղիւնով եւ քարոզութեամբ, քարեդործութեամբ, հիւանդներու բուժումով, ծերերու խնամակարութեամբ, ձեռային աշխատանքներով եւն., իսկ ուրիշներ, կրօնական եւ վանական կենցաղի կողքին, ունեցեր են գերազանցաբար մատուցական-ուսումնադիտական, կրթական եւ մշակութային աշխատանք եւ տրոծունէութիւն¹⁸։

Արդ, Աշ. Յովհաննիսեան, Թոնդրակեան շարժումը ուսումնասիրելու ընթացքին, կը հաստատէ որ Թ-Ժ դարերուն վանական եւ քարեդործական այդ «հիմնարկութիւններու» կազմակերպչական սկզբունքը «Փոյսառնուած» է Թոնդրակեան համայնքներէն։ Հետեւաբար, վանական կեանքի շարժումը այդ շրջանին՝ ո՛չ թէ՛ դարձու կը-

17. «Հայաստանեայց» Եկեղեցւոյ 1700 տարիներու տարեգրութեան մէջ նշմարելի է անշուշտ Եկեղեցի-արքունիք, Եկեղեցի-ազնուականութիւն եւ Եկեղեցի-ազգանակներու ազդեցութիւնը։ Այդ սերտ ազդեցութիւն նշմարումով, անշուշտ, օտար ուսումնասէր մը կը մասնանշէ. «In Armenia the Christian church had been from the beginning a part of aristocratic establishment», RUNCIMAN S., The medieval Manichee: A study of the Christian dualist heresy, Cambridge, 1948, էջ 30-31։ Հմտ. NERSESSIAN V. The Tondrakian movement, Ֆշ. աշխ., էջ 78-79։

18. Հմտ. AMADUNI P. GARABED, Monachismo, վեներիկ, 1940, էջ 87-71։

նական համոզումներու հասունութեան կամ հոգեւոր-իմացական-մշակութային մղումներէ եւ ներշնչումներէ թելադրուած էր, այլ «Աշխարհից պնդել քաղցած ու մերկ մարդկանց, փոքր ինչ ամոքել նրանց պէտքերը, նրանց հեռացնել բողոքող եւ պայքարող ազանդաւորների շրջանից»: Յովհաննիսեան, հակառակ պատմական իր լաշն հմտութեան, զարմանալիօրէն շրջած է պատմական ընդհանուր փաստերը, գրելով *դեռ* «Տիրող դասերի նախաձեռնութեամբ կազմակերպուող այս եղբայրութիւնները (վանական հաստատութիւնները, Հ. Տ. Ե.) ձեւակնօրէն ընդօրինակում էին քննդրակեան համայնքների քարոզած հաւասարութեան սկզբունքը, հարկաւ հենց այդ համայնքների տարածման հակադրելու համար»¹⁹:

Վանական շինարարութեան տրդապատճառներուն եւ կազմակերպչական շարժառիթներու մասին Յովհաննիսեանի այս իմացումը եւ մեկնաբանութիւնը, կը փոքրհինք թէ չի՛ համապատասխաներ պատմական ճիշտ փրականութեան:

Շատ պիտի ընդարձակուինք Թէ՛ փորձենք հոս պատմականօրէն հարկ եղած բոլոր ճշտումները կատարել: Ստիկա ուրիշ առիթով: Կ'աւելցնենք, սակայն, սա նկատումն ալ՝

Գր. Մազիստրոս, որ շատ ուժեղ դիրք որդեգրած է թոնդրական հերետիկոսական, հակաքրիստոնէական եւ հակաղգային շարժումին դէմ, մեծ մտահոգութիւններ ունեցած է վանական կեցրոններու ուսումնադիտական, վաղմակերպչական եւ դեկավարումի հարցերուն շուրջ եւ անոնց հանդէպ ցուցաբերած է անհուն խնամակալութիւն ինչպէս բարոյական, ա՛յդպէս ալ նիւթական ակնկոյտութեան զոյգ բաւուրներով: Ս. Ներսէս Շնորհալին, որուն մեծ հայրն էր Գր. Մազիստրոս, իր «Վիպասանութեան» մէջ շուտով պիտի անդրադառնար անոր մասին.

«Եկեղեցիս վայելացեալ
Ի Հայաստան աշխարհ շինեալ:
Զկրօնաստանս յարդարեալ,
Զվանականս յանձնմեալ,
Զարդիւնակամ անձն ընկալեալ,
Զվարդապետաց հոյ ժողովեալ,
Հայր ըստ Յոբայ որբոց խղեալ,
Զնիւթական գանձ ստացեալ
Տնանկաց յանձինս սերմանեալ....

Իմ. Իմ.....»²⁰:

19. ՅՈՎՀԱՆՆԻՍԵԱՆ ԱՇ., Դրուագներ հայ ազատագրական մտքի պատմութեան, Հտ. Ա., Երեւան, 1957, էջ 372:

20. ՆԵՐՍԵՍ ՇՆՈՐՀԱԼԻ, Վիպասանութիւն, քննական հրտկ. Մանիկ Մկրտչեանի, Երեւան, 1981, էջ 109-110:

Պատմականօրէն յայտնի՝ Գր. Մադիստրոսի իշխանական այս վերաբերումը՝ վանական-ուսումնական հաստատութիւններու հանդէպ (եւ ասոր նման անհատներով ու դէպքերով լեցուն է մեր պատմութիւնը), չի՛ կրնար ա՛յլ կերպով մեկնաբանուիլ, եթէ գիտական անհրաժեշտ առարկայականութիւնը կ'իրարկուի՝ պատմական հին էջեր վերականգնելու աշխատանքին մէջ:

Անշուշտ, շատ դժուար է այսօր լրիւ ըմբռնել նաեւ Թոնդրաւեան շարժումին երկար կեանքը (մօտ 200 տարի). բայց ատոր մեկնաբանութեան բանալին ստեղծելու համար՝ զոհել պատմութեան վերայութիւնները եւ դարաւոր մեր մշակոյթի եկեղեցական հերախառնաւոր ջահակիրներու հակայ փաղաճք մը, կամ անոնց կազմակերպութեան, նըւերապետական կառոյցը՝ սոսկ փրկելու եւ պաշտպան կանգնելու համար «եկեղեցուող» դասակարգին, պիտի նշանակէր դործել միակողմանի եւ պատմական յայտնի խոշոր սխալ մը:

Շնորհակալ ենք Փրոֆ. Լ. Սաչերեանին, որ առիթ տուեց մեզի՝ վերարծարծելու եւ արտայայտուելու մեր մշակոյթի պատմութեան քանի մը վարեւոր անցքերու մասին:

Սրտանց կը շնորհաւորենք Հեղինակը, որովհետեւ հայադիտական իր այս ընդարձակ աշխատանքը մեծ պատիւ կը բերէ իրեն անկասկած. իսկ զարգացած հայուն համար ալ՝ իր աղղային ինքնութեան զաղտնիքը, արժէքները եւ արժանիքները փնտռելու հոյակապ առիթ:

Հ. ՏԱՀԱՏ ՆԱՐՏԸՐՆԱՆ